

Rudarski redi kot vir za raziskave zgodovine železarstva na Slovenskem

GAŠPER OITZL*

IZVLEČEK**

Z izdajanjem rudarskih redov so zemljiški gospodje in deželni knezi poskušali doseči več ciljev, od urejanja pravnih in delovnih razmer na rudarskih območjih do vzpostavitve intenzivnega železarstva. V pričujočem prispevku smo za raziskavo izbrali štiri rudarske rede, ki so bili izdani za območja rudnikov železa v Vzhodnih Alpah med poznim 14. in poznim 16. stoletjem. Ti dokumenti so nepogrešljiv vir za raziskave pravne in družbene zgodovine železarstva, bistveno manj pa za raziskave gospodarske zgodovine te dejavnosti.

KLJUČNE BESEDE

rudarski redi, železarstvo, rudarsko pravo, rudarska sodišča, pozni srednji vek, 16. stoletje

ABSTRACT

Feudal landlords and provincial princes issued mining regulations with the intent of achieving multiple goals, from regulation of legal and social conditions in mining areas to the development of intensive ironmaking. The research published in this article is based on four mining regulations issued for iron-mining areas in the Eastern Alps between the late fourteenth and late sixteenth centuries. These documents are indispensable sources for studying the legal and social history of ironmaking but much less important for research on the economic history of this industry.

KEYWORDS

mining regulations, ironmaking, mining legislation, mining magistrates, Late Middle Ages, sixteenth century

Uvod

Z razvojem rudarstva in metalurgije v srednjem veku se je pojavila potreba po boljši organizaciji dela, urejanju odnosov med različnimi poklicnimi skupinami, natančnejši opredelitvi pravic in dolžnosti ter sčasoma tudi po vzpostavitvi upravne in sodne avtonomije rudarskih območij. Običajno

* Dr. Gašper Oitzl, Narodni muzej Slovenije; e-pošta: gasper.oitzl@nms.si; ORCID: 0000-0002-7409-333X

** Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč (Raziskave materialne kulture na Slovenskem); P6-0282, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

rudarsko pravo se je oblikovalo od zgodnjega srednjega veka dalje in sčasoma je nastala potreba po njegovi kodifikaciji v obliki rudarskih redov. Izdajatelji teh pravnih dokumentov so bili praviloma lastniki nahajališč rude in rudnikov. V začetku visokega srednjega veka se je na podlagi recepcije rimskega prava uveljavila predstava, da ruda pripada zemljiškemu gospodu. Šele v 12. stoletju so na prostoru srednjeveškega Cesarstva začeli pravno uveljavljati kraljevo ali cesarjevo lastništvo nad rudo. Leta 1158 je cesar Friderik I. Barbarossa z Ronkalsko konstitucijo rudo, natančneje srebrovo, opredelil kot rudarski regal, temu je nato sledilo tudi *Saško zrcalo* (1220–1235).¹

Prve podelitve pravic do koriščenja rudnih bogastev so na prostoru Vzhodnih Alp poznane že iz začetka 12. stoletja. Leta 1103 je koroški vojvoda Henrik Eppensteinski pravico do rabe rude in soli na območju grofije Mürzthal podelil benediktinskemu samostanu St. Lambrecht.² Krška škofija, sicer ustanova salzburške nadškofije, je rudarske pravice prejela sprva leta 1130 od nemškega kralja Lotarja III., leta 1170 pa od cesarja Friderika I.³ Podelitev rudarskih pravic salzburški nadškofiji v starejših darovnicah ni nedvoumno izpričana, prvič jo lahko zasledimo šele v darovnici kralja Filipa iz leta 1199. Kljub temu je nadškofija z regalom neformalno upravljala že dlje časa,⁴ nena zadnje je rudarske pravice nadškofijski ustanovi, benediktinskemu samostanu v Admontu na Štajerskem, leta 1160 podelil nadškof Eberhard. V podelitvi sta poleg drugih poimensko navedeni železova in srebrova ruda (»ferri aut argenti uel cuiuslibet metalli fodinae«). Vladarska podelitev pravic samostanu je sledila leta 1184, ko jih je podelil cesar Friderik I.⁵

Kralj in poznejši cesar Friderik II. je leta 1217 rudarske pravice podelil briksenski škofiji,⁶ leta 1226 benediktinskemu samostanu Šentpavel v Labotski dolini (nem. St. Paul im Lavanttal),⁷ leta 1242 pa še bamberski škofiji.⁸ Štirinajst let pozneje je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski rudarske pravice

¹ Zycha, *Das Recht*, str. 8–79, 122–156; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 130–131.

² Zahn, *UBSt I*, št. 95.

³ Jaksch, *MDC I*, št. 58, 265.

⁴ Rzihacek in Spreitzer, *Die Urkunden Philipps von Schwaben*, št. 29; Zahn, *UBSt I*, št. 405; Krassnig, *Geistliche Landesherren*, str. 160. V podelitvi rudarskih pravic Admontu je posebej navedeno, da gre za regalijo, ki jo ima salzburška nadškofija (»de regalibus imperii Salzburgensis ecclesia hactenus quiete possedit«). Glede salzburške prisvojitve rudarskega regala in Filipove potrditve na podlagi ponarejenega teksta iz okoli leta 1190 gl. Dopsch, *Geschichte Salzburgs*, str. 633–634.

⁵ Zahn, *UBSt I*, št. 625.

⁶ Santifaller, *Die Urkunden*, št. 60.

⁷ Jaksch, *MDC IV*, št. 1902.

⁸ Prav tam, št. 2242; Krassnig, *Geistliche Landesherren*, str. 162.

na območju deželskega sodišča Murau podelil Ulriku Liechtensteinskemu.⁹ Škofija iz bavarskega Freisinga je pravice do koriščenja rudnih nahajališč sprva prejela leta 1260 od češkega kralja Otokarja II. Přemysla, nato pa še 17 let pozneje od nemškega kralja Rudolfa I. Habsburškega.¹⁰

Cesar Karel IV. je leta 1356 z Zlato bulo rudarski regal podelil volilnim knezom. Regal je veljal za vse vrste rud, in sicer za zlato, srebrovo, kositrovo, bakrovo, železovo, svinčevo in druge vrste rud. Nekaj let po izdaji Zlate bule so na habsburškem dvoru pripravili ponaredek z zapisom različnih pravic Habsburžanov, med katerimi je bil tudi rudarski regal. Dokument z imenom *Privilegium maius* je leta 1453 potrdil cesar Friderik III. Od tedaj so Habsburžani kot deželni knezi vedno bolj intenzivno skušali uveljavljati rudarski regal v svojih deželah. Pri tem je bil zelo dejaven Friderikov sin in naslednik Maksimilijan, kar je sovpadlo z njegovimi poskusi centralizacije ter upravnimi in gospodarskimi reformami.¹¹

Rudarski redi v Vzhodnih Alpah

Podelitev rudarskih pravic je bila temelj za legalno rudarsko dejavnost in izdajo rudarskih redov. Najstarejše poznamo iz visokega srednjega veka, bistveno pogostejše pa jih lahko zasledimo v poznem srednjem veku in 16. stoletju. Lastniki rudnikov so jih večinoma izdajali za rudnike plemenitih kovin, redkeje pa za rudnike barvnih kovin in železa. Za najstarejši rudarski red v Evropi velja *Liber de postis montis Argentariae* iz leta 1208, ki ga je trentinski škof Friderik izdal za rudnike srebra na območju Monte Calisia (nem. Calisberg) nad Trentom.¹² Najstarejši rudarski red na območju Vzhodnih Alp pa je red za rudnike srebra v Zeiringu na Zgornjem Štajerskem, ki verjetno izvira z začetka 14. stoletja. Bil je namreč osnova za rudarski red za rudnik plemenitih kovin nad Svetim Lenartom v Zgornji Labotski dolini (nem. Bad St. Leonhard im Lavanttal), ki ga je leta 1325 izdal bamberski škof Henrik II. in ga sestavlja 32 členov. Najstarejši ohranjeni red, ki je bil veljaven prav na rudarskem območju Zeiringa, pa je leta 1339 izdal štajerski vojvoda Albert II.¹³

⁹ Jaksch, *MDC IV*, št. 2641; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 29; Oitzl, *Zgodovina železarstva*, str. 184–189.

¹⁰ Zahn, *FRA II 3I*, št. 205, 331.

¹¹ Zycha, *Das Recht*, str. 156–172; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 194; Kunnert, *Das Oberbergmeisteramt*, str. 127–129.

¹² Zycha, *Das Recht*, str. 68–70; Mlinar, *O nastanku*, str. 10. Predhodnik je pogodba iz leta 1185. Gre za pogodbo med tedanjim škofom Albertom III. in rudarskimi odposlanci. Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 12.

¹³ Wiessner, *MDC VIII*, št. 798; *Stadt- und Bergrecht*.

Med starejšimi rudarskimi redi na območju Vzhodnih Alp je red za Gastein iz leta 1342, ki ga je izdal salzburški nadškof Henrik in ima sedem členov. Kljub manjšemu obsegu je imel precejšen pomen za razvoj rudarskega prava, saj prinaša nekaj novosti, po potrebi pa so ga uporabljali tudi na drugih salzburških posestih.¹⁴ Za rudarsko pravo alpskih dežel je bil zelo pomemben red za Schladming iz leta 1408. Sestavil in izdal ga je tedanji rudarski sodnik v Schladmingu Leonard Egkenzain, vsebuje pa 18 členov. Določila iz tega dokumenta so pozneje uporabljali v številnih drugih rudarskih redih na Tirolskem in tudi za salzburški rudarski red leta 1477 ter bamberske rede na Koroškem. Nekaj določil je najti tudi v deželno knežjih rudarskih redih iz 16. stoletja.¹⁵

Rudarski redi, ki bi bili izdani posebej za rudnike železa, so razmeroma redki tudi v širšem evropskem merilu. Nemški zgodovinar Rolf Sprandel jih za celotno obdobje do konca 15. stoletja našteje 12, v 14. in začetku 15. stoletja pa je bilo po njegovih podatkih izdanih zgolj sedem, in sicer dva na osrednjem Švedskem (pokrajina Närke, 1340 in 1354), v Lombardiji (Bovegno, 1341), na Kranjskem (Jesenice, 1381), v Valoniji (Morialmé, 1384), grofiji Dauphiné (1395) in v Pirenejih (Rancié, 1414).¹⁶ Ob tem velja izpostaviti, da je skupno število vseh izdanih rudarskih redov za rudnike železa gotovo nekoliko večje, saj Sprandel že za območje Vzhodnih Alp ni navedel leta 1401 izdanega rudarskega reda za Krems na Koroškem in leta 1448 izdanega rudarskega reda za štajerski Erzberg. Rudarski red za območje Jesenic, ki ga poznamo tudi pod imenom Jeseniški rudarski red ali Ortenburški rudarski red, je bil tako eden prvih rudarskih redov za rudnike železa v Evropi. Izdal ga je tamkajšnji zemljiški gospod Friderik III. Ortenburški, da bi vzbudil profesionalno rudarjenje in železarjenje na območju nahajališč železove rude nad Jesenicami.¹⁷ Na območju Vzhodnih Alp mu sledi že omenjeni red za Krems, ki ga je izdal salzburški nadškof Gregor in je bistveno krajši, saj v nasprotju z Ortenburškim rudarskim redom (39 členov) vsebuje le šest členov.¹⁸ Za štajerski Erzberg, ki je bil tedaj eno največjih železarskih središč v Evropi, je avstrijski nadvojvoda Friderik V. Habsburški prvi rudarski red izdal leta 1448. S tem je želel vpeljati reforme, s katerimi je centraliziral upravo in

¹⁴ Münchsdorfer, *Geschichte*, Anhang, Nr. 2; Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 97; Webernig, *Die bambergischen*, str. 241; Gruber, *Salzburger Bergordnungen*, str. 562; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 385–386.

¹⁵ Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 166; Webernig, *Die bambergischen*, str. 238–239; *Bergbrief Schladming*.

¹⁶ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 5.

¹⁷ Mlinar, *O nastanku*, str. 10–12; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*; Mlinar, *Povednost*, str. 51; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 379–383.

¹⁸ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

uveljavil večji nadzor deželnega kneza nad rudarjenjem in železarjenjem ter s tem povezanimi prihodki deželnoknežje blagajne.¹⁹

V 16. stoletju se je obseg rudarskih redov bistveno povečal, njihov izdajatelj je bil večinoma deželni knez, predvsem na račun uveljavljanja deželnoknežjih pravic v povezavi z rudarjenjem in metalurškimi dejavnostmi. Maksimilijan je nadaljeval in stopnjeval očetovo delo na področju centralizacije in modernizacije svojih dednih dežel. Že leta 1494 je vzpostavil urad višjega rudarskega mojstra za vse dolnjeavstrijske dežele, ki je bil vezni člen med vlado in dvorno komoro v Innsbrucku ter deželnoknežjimi rudarskimi sodniki. Od začetka 16. stoletja je bil sedež tega urada v Obervellachu na Koroškem. Z augsburškim libelom iz leta 1510 so bili temu uradu podrejeni vsi rudniki v dolnjeavstrijskih deželah. Ta dokument je bil temelj za izdajo prvega deželnoknežjega rudarskega reda za dolnjeavstrijske dežele sedem let pozneje. Z njim je Maksimilijan potrjeval podreitev rudnikov vseh vrst rude ter gozdov na območju rudnikov komori in umestitev rudarskih sodnikov. Za razliko od rudarskih redov, ki so jih izdajali zemljiški gospodje, je bil ta zelo obsežen, saj je vseboval prek 270 členov.²⁰ Naslednji deželnoknežji rudarski red je leta 1553 izdal avstrijski nadvojvoda Ferdinand, v katerem je potrdil že obstoječe člene in razširil pristojnosti deželnoknežje uprave, med drugim na področju lastništva in uporabe gozdov. Ta red, sicer nekoliko manj obsežen od predhodnika (208 členov), je bil nato z določenimi spremembami v veljavi vse do leta 1854 izdanega splošnega rudarskega zakona.²¹ V 16. stoletju sta bila izdana dva rudarska reda, ki sta podrobneje urejala razmere v železarskih središčih na Kranjskem. Leta 1550 je Ferdinand izdal rudarski red za območje Kroke, Kamne Gorice in Kolnice, leta 1575 pa je nadvojvoda Karel izdal rudarski red za Kranjsko in Goriško.²²

Povednost rudarskih redov

Izbor dokumentov in kontekst njihovega nastanka

Za namen raziskave povednosti rudarskih redov smo izbrali štiri, ki so bili izdani za območja rudnikov železa med koncem 14. in drugo polovico 16. stoletja. To so rudarski redi za Jesenice, Krems, Ferdinandov red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico ter red za Kranjsko in Goriško. Ob raziskavah

¹⁹ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 47–48.

²⁰ AS 1073, št. 418, I-9r; Wagner, *Corpus iuris metallici*, str. 33–70; Kunnert, *Das Oberstbergmeisteramt*, str. 127–129; Skitek, *Računske knjige*, str. 27–29.

²¹ AS 1073, št. 419, I-10r; Gritzner, *Commentar des Ferdinandeischen Bergordnung*. Arhiv Republike Slovenije hrani prepis iz 17. stoletja.

²² Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 387–388.

povednosti dokumentov in pri njihovi primerjavi moramo upoštevati časovno distanco, kontekst izdaje in izdajatelja. Prav najstarejši obravnavani red je zelo poseben, njegov nastanek je starejša literatura opredelila kot posledico urejanja že uveljavljenih razmer na jeseniškem železarskem območju. Pred leti je drugačen pogled ponudil Janez Mlinar, ki je nastanek dokumenta umestil v kontekst načrtov zemljiškega gospoda za vzpostavitev intenzivnega rudarjenja in železarjenja ter povečanje dohodkov svojega gospostva. Temu pritruje tudi natančnejša vsebinska analiza dokumenta in primerjava z drugimi približno sočasnimi redi.²³ Kot je navedeno v uvodu, so pri njegovi sestavi sodelovali Friderikovi svetovalci in železarski mojstri, del teh je tam očitno že deloval, s čimer si lahko razlagamo obsežne pravice mojstrov v primerjavi s poznejšimi rudarskimi redi.

Izdajo rudarskega reda za Krems na Koroškem (»unser eyßenärzt in der Kemss bei Gmunden«)²⁴ 4. maja 1401 lahko umestimo v kontekst urejanja rudarskih dejavnosti na tem območju in njihove izboljšave, o čemer govori že uvodno besedilo ter tudi vsebina sicer maloštevilnih členov, ki ureja nekaj bistvenih vprašanj, povezanih z rudarskim delom. Dokument so sestavili svétniki salzburske nadškofije, po zapisu v uvodu pa naj bi pri tem sodelovali tudi rudarji in ostali delavci (»nach unsers rates rat den ertzknappen und arbeitern«). Gre sicer za enega najzgodnejših pisnih virov o tamkajšnjem železarjenju, a je bila ta dejavnost prisotna že bistveno prej, kar nenazadnje poleg rudarskega reda potrjuje tudi listina izdana v istem letu.²⁵

Rudarski red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico je bil sestavljen kot posledica prošnje tamkajšnjih železarskih mojstrov in posestnikov (*gewerken*) za izdajo rudarskega reda, podelitve nekaterih pravic in pritožb nad tedanjim zastavnim imetnikom radovljiškega gospostva Volfom pl. Dietrichsteinom iz leta 1547, ki jim je zviševal dajatve in uvajal tlako ter desetino od prodaje stavb in gospodarskih poslopij.²⁶ Po preučitvi razmer je dolnjeavstrijska dvorna komora imenovala komisijo²⁷ in ji naročila pripravo rudarskega reda, s katerim

²³ Mlinar, *Povednost*, str. 51; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 380–383.

²⁴ Citati iz primarnih virov so v prispevku navedeni v izvirnem zapisu, zato črkovanje in velike začetnice ne sledijo pravilom sodobnega nemškega pravopisa.

²⁵ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Wiessner, *Geschichte*, str. 144–146; Webernig, *Die bambergischen*, str. 241; Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 140–141.

²⁶ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 281–283; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 150.

²⁷ Komisijo komornega sveta so sestavljali štirje člani, kot prvi je bil naveden diplomat Žiga baron Herberstein, pod njim pa poznejši koroški deželni glavar Krištof baron Tanhausen, Blaž Spiller in Hans Schweinhaimbl. Rudarski red je podpisal tudi tedanji kancler dolnjeavstrijske vlade, Markus Beck von Leopoldsdorf. FHKA, MBW, št. 96, f. 173; Ritter Markus Beck von Leopoldsdorf.

bi uredili tovrstne spore. V začetku leta 1550 ga je potrdil in izdal nadvojvoda Ferdinand, vsebuje pa 71 členov, od tega je 32 splošnih, 15 se jih navezuje na rudarsko delo in 24 na železarjenje.²⁸

Rudarski red za Kranjsko in Goriško iz leta 1575 je bil sestavljen po večletnih prizadevanjih tamkajšnjih železarskih mojstrov in posestnikov za ureditev razmer zaradi nespoštovanja obstoječih določil, predvsem glede uporabe gozda in trgovine z železom ter železnimi izdelki oskrbnikov in imetnikov zemljiških gospoств, kjer sta bili posebej problematični radovljiško in škofjeloško gospodarstvo. Že ob koncu šestdesetih let so predstavniki kranjskih železarskih središč za svoja zastopnika imenovali Pavla Junaverja in Matijo Rottenmannerja.²⁹ Čeprav je bil dokument dokončan že leta 1575, je bil natisnjen šele dve leti pozneje zaradi pritožb imetnika radovljiškega gospodarstva, Moritza pl. Dietrichsteina, ki je vmes sicer umrl. Dokument, imenovan tudi Karolinški rudarski red (*Carolingische Bergordnung*), ima 36 členov, ki so precej obsežnejši kot v drugih redih, tudi pod tem redom pa so podpisani komisariji komornega sveta.³⁰

Rudarsko sodstvo in družbene razmere

Rudarski redi daleč največ podatkov prinašajo na področju pravnih in družbenih vidikov železarjenja. Izpričujejo obstoj, strukturo, delovanje in financiranje rudarskih sodišč, ki so bila temelj vzpostavitve rudarskih oziroma železarskih skupnosti s svojo upravno in sodno avtonomijo ter notranjo strukturo. Praviloma so že v uvodnih členih opredeljeni obseg in pristojnosti rudarskih sodišč. Opazne razlike so med starejšima redoma, ki sta ju zemljiška gospoda izdala za točno določeno železarsko območje in v katerih sta natančno opredeljena ozemeljska obsega sodišč, ter dokumentoma iz 16. stoletja, ki ju je izdala deželno knežja uprava za določeno gospodarstvo oziroma dve deželi in v katerih ozemeljska pristojnost sodišč ni natančneje definirana.³¹

²⁸ FHKA, MBW, št. 96, f. 147–173; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151–156.

²⁹ Junaver je bil sin škofjeloškega meščana Bartolomeja Junaverja, v posesti je imel delež v železarskem podjetju na Hublju nad Vipavo, leta 1589 je bil imenovan za višjega rudarskega sodnika na Kranjskem in Goriškem. Rottenmanner je bil škofjeloški meščan, skupaj z bratom Lenartom sta imela v posesti delež na kladivu v Spodnjih Železnikih. Oitzl, *Družbene in gospodarske*, str. 161–162, 191.

³⁰ AS I, šk. 234, zv. 7; AS 1073, št. 417, II-44 (prepis iz 18. stoletja); AS 1073, št. 420, I-11r (tiskani izvod iz 1577); Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 136–138.

Člani komisije so bili H. Leyb., Karl Rösch von Geroldshausen, M. Kandlberger in Bap[tis]ta von Hueber. Po mnenju Alfonsa Müllnerja naj bi rudarski red sestavil Georg Singer, tedanji višji rudarski mojster Notranje Avstrije.

³¹ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

Med Ortenburškim rudarskim redom in rudarskima redoma iz 16. stoletja se bistveno razlikuje način izbire rudarskega sodnika, kar je posledica uveljavitve deželno knežjega nadzora nad rudarskimi pravicami, kaže pa tudi na zmanjševanje stopnje avtonomije železarskih skupnosti.³² Iz rudarskih redov lahko zelo veliko izvemo o obsegu dela rudarskega sodnika in njegovih pristojnostih, ki so poleg rudarjenja in železarjenja obsegale tudi pomožne panoge, kot so drvarjenje, oglarjenje in tovarništvo.³³ Določene so bile razmejitve pristojnosti med rudarskim in deželskim sodiščem. Slednje je bilo pristojno le za obravnavo in kaznovanje težjih kaznivih dejanj, kot je bil uboj. V več določenih je navedeno, naj se deželski sodnik ne vtika v zadeve rudarskega sodišča, zato lahko sklepamo, da so deželski sodniki pogosto skušali prekoračiti svoje pristojnosti.³⁴ V rudarskih redih so opredeljene tudi prizivne instance rudarskih sodišč. V primeru Ortenburškega rudarskega reda o tem lahko sklepamo zgolj posredno,³⁵ natančneje pa to urejata dokumenta iz 16. stoletja, kjer sta, kot prvi prizivni instanci, navedena deželni vicedom na Kranjskem oziroma deželni glavar na Goriškem, nato pa dolnjeavstrijska komora.³⁶

Številne določbe, ki urejajo posledice in kazni za nasilna dejanja, kot so pretepi, maščevanje, uporaba orožja, prelitje krvi, povzročitev poškodb in ohromelosti, uboj, in se pojavijo že v Ortenburškem rudarskem redu, kažejo na razmeroma visoko stopnjo nasilja, ki je bilo tedaj prisotno ne zgolj na rudarskih območjih, temveč kar v celotni družbi. O tem govorijo tudi dovoljenja

³² FHKA, MBW, št. 96, f. 149–149'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 6; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151. Če so na jeseniškem območju železarski mojstri sodnika izbirali iz svojih vrst, in bi jim ga moral zemljiški gospod zgolj potrditi, je železarska skupnost v Kropi, Kamni Gorici in Kolnici predlagala tri radovljiške meščane, dokončen izbor pa je bil v rokah deželnega vicedoma. V skladu z redom iz leta 1575 pa je rudarske sodnike oziroma podsodnike (*Vnderrichter*) v posameznih železarskih središčih imenoval višji rudarski sodnik, pristojen za Kranjsko in Goriško. Tega je na podlagi dveh ali treh predlogov predstavnikov železarskih središč izbrala dolnjeavstrijska komora.

³³ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 156–157, 164'–168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5–31; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 154–155.

³⁴ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 153, 171–172; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5–31; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

³⁵ V enem od zadnjih določil je navedeno, da rudarskemu sodniku v primeru težjih zadev in nepokorščine na njegovo prošnjo pomaga zemljiški gospod. Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30.

³⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 172'–173; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 24–25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 156.

za nošnja orožja v vseh obravnavanih rudarskih redih.³⁷ Določila iz redov 16. stoletja, v katerih se prepoveduje sodelovanje v uporih in nemirih ter sklepanje tajnih zvez, pa pričajo o udeležbi pripadnikov rudarskih skupnosti v kmečkih uporih. Pri obravnavi teh primerov se je predvidevalo sodelovanje rudarskega in deželskega sodnika.³⁸

Iz vsebine rudarskega reda za Kranjsko in Goriško lahko dobro rekonstruiramo upravo in delovanje višjega rudarskega sodišča, v katerem so delovali sodni pisar in sodni sli (*frohnpoten*), višji rudarski sodnik pa je za čas, ko ni bil fizično prisoten na rudarskem območju, imenoval upravnika. Sodnik je med sojenjem v rokah držal sodno palico (*gerichts stab*). Z dotikom te insignije so svojo zaprisego izvedli različni delavci rudarskega območja.³⁹ V primerjavi s starejšimi obravnavanimi rudarskimi redi so bistveno več zadev vpisovali v sodno ali rudarsko knjigo (*gerichts buch*),⁴⁰ med drugim je sodni pisar vodil celoten zapisnik procesa ter ga nato po potrditvi sodnika prepisal v sodno knjigo. Namen je poveden tudi z vidika pravne zgodovine, saj so želeli navesti razloge, ki so botrovali razsodbi, s tem pa vzpostaviti zglede za morebitne podobne primere v prihodnosti. Obsežen delokrog sodnih pisarjev kaže tudi na napredek v upravi rudarskih in železarskih središč ter povečevanje pismenosti med prebivalstvom in razširjeno uporabo nosilcev zapisa. Za polje pravne zgodovine je povedno natančno urejanje sistema pričevanja (obveščanje o pričah, zaprisega, zaslišanje in povrnitev stroškov pričam), izbor lihega števila zaprisežnikov, ki naj bo sorazmerno s težavnostjo primera, ter možnost odpoklica enega od teh na predlog strank v postopku in ob soglasju drugih zaprisežnikov.⁴¹

³⁷ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 152–152', 170'–172'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 18'–21'; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 21–22; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

³⁸ FHKA, MBW, št. 96, f. 155'–156'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 18'–20'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152. Določilo o medsebojni pomoči lahko zasledimo že v Maksimilijanovem rudarskem redu iz leta 1517, v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1553 pa je že več določil, ki zapovedujejo pokorščino oblastem in pod grožnjo težje kazni prepovedujejo sodelovanje v uporih. Podobna določila nato lahko najdemo v 27. členu rudarskega reda iz leta 1575. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 29'; Gritzner, *Commentar*, str. 173–175.

³⁹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 12–13.

⁴⁰ Vpis podelitev rudarskih jam v sodno ali rudarsko knjigo je med obravnavanimi določal tudi rudarski red iz leta 1550, sicer pa je široko uporabo rudarskih knjig zapovedoval že Maksimilijanov red iz leta 1517. Na podlagi določil v redu iz leta 1575 je moral sodni pisar zapisovati vse menjave lastništev, podelitve pravic, pogodbe in zapuščine po umrlih delavcih. FHKA, MBW, št. 96, f. 156'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8', 11–11'; AS 1073, št. 418, I-9r, f. 11–11', 22–22'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152.

⁴¹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 6–6', 22'–23'. Enake vzroke za zapis sodnega postopka v sodno knjigo navaja že Maksimilijanov red iz leta 1517. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 28.

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, so rudarski redi odličen vir podatkov o rudarskih in železarskih skupnostih,⁴² njihovem delovanju, notranji strukturi, pravicah in dolžnostih, lastniški strukturi rudarskih jam in železarskih obratov, kjer je prevladovalo deljeno lastništvo oziroma družbeništvo, ter menjavah lastništva.⁴³ Na tem mestu lahko znova izpostavimo obsežne pravice, ki so jih imeli železarski mojstri v Ortenburškem rudarskem redu, tudi v zvezi s kaznovanjem svojih delavcev. V primeru zagrešenega uboja jih namreč ni doletela telesna kazen, temveč so plačali le visoko denarno globo, imeli so tudi imuniteto bivališč. Razpolagali so z lastnim »proračunom« oziroma blagajno (*puechse*), v katero se je stekal denar od deleža za globe, iz pristojbin novih mojstrov in mitnin, iz nje pa so morali financirati mezde za delavce ter nakup hrane, pijače in drugih potrebščin.⁴⁴ Če to primerjamo z rudarskima redoma iz 16. stoletja, lahko ugotovimo, da so imeli mojstri pozneje bistveno manj pravic v sodnih zadevah in avtonomije pri izbiri sodnika.⁴⁵ Izgubili so vlogo privilegirane skupine v železarskih skupnostih, saj je bila vsem pripadnikom rudarskega sodišča vsaj na papirju zagotovljena enakovredna obravnava.⁴⁶

Rudarski redi posredno izpričujejo tudi migracije, ki so imele v železarjenju pomembno vlogo, med drugim zaradi širjenja tehničnih novosti. Na to lahko sklepamo že iz določil v Ortenburškem rudarskem redu, ki govorijo o stalni naselitvi na železarskem območju, pridobitvi mojstrskih pravic ter gradnji ali nakupu oziroma prodaji bivališč in obratov ali njihovih deležev. Podrobneje vprašanje migracij ureja rudarski red iz leta 1575, v skladu s katerim je

⁴² Več o tem gl. Oitzl, *Železarske skupnosti*, str. 361–389.

⁴³ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 169–169'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 10'-12, 21'-22; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29, 33; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155.

⁴⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17–30.

⁴⁵ Manjša vloga mojstrov v železarskih skupnostih v 16. stoletju je bila rezultat različnih dejavnikov, tako spremenjenih splošnih gospodarskih, družbenih in političnih razmer, kot tudi bolj notranjih vzrokov. V 16. in 17. stoletju to ni bil osamljen pojav, saj podobne primere upada vloge obrtnih mojstrov v družbi, tako s finančnega kot statusnega vidika, lahko najdemo tudi v drugih, sicer mestnih obrteh, ki so bile povezane s predelavo železa in izdelavo končnih izdelkov. Kljub številnim razlikam, ki so posledica specifik prostora, časa in vrste obrti, lahko najdemo tudi nekaj analogij. Med temi velja izpostaviti, da gre vedno za kombinacijo zunanjih in notranjih okoliščin. Med prvimi so splošne gospodarske krize, družbene, politične in tehnološke spremembe, naravne nesreče, med notranjimi pa bi lahko izpostavili zaprtost takšnih obrtnih skupnosti, kar je za posledico lahko imelo pomanjkljiv nadzor nad kakovostjo proizvodov in zmanjšanje te kakovosti. Prim. Huther, *Die Passauer Wolfsklengen*, str. 105–118; Lazar, *Oklepi*, str. 212–219.

⁴⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 172–172'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155–156.

bila potrjena⁴⁷ uporaba dovolilnic oziroma prepustnic (*postpart*), brez katerih se delavci niso mogli seliti iz enega na drugo železarsko območje. Izdajo teh dokumentov je moral odobriti višji rudarski sodnik po posvetu z mojstrom ali upraviteljem obrata.⁴⁸

Iz določil v rudarskih redih lahko veliko sklepamo o težavah, s katerimi so se soočali delavci in njihovi nadrejeni. Te so se skozi čas povečevale – ali pa tak vtis dajejo obsežnejša in natančnejša določila v mlajših redih. Razmeroma pogosto je prihajalo do sporov z zemljiškimi gospodstvi, kar je bil nenazadnje razlog nastanka Ferdinandovega rudarskega reda iz leta 1550.⁴⁹ Pogosti so bili tudi spori med pripadniki rudarskih sodišč in podložniki zemljiških gospodstev, kot glavni vir sporov lahko izpostavimo koriščenje rudnih nahajališč, gozdov, pašnikov in poti, ki so bili lahko tudi na območju izven rudarskih sodišč.⁵⁰ Nesoglasja so bila pogosta tudi znotraj železarskih skupnosti, med mojstri in delavci so bili razlogi predvsem zamude pri izplačevanju mezd, nepoštena menjava mezd z blagom in pomanjkanje discipline pri delavcih.⁵¹ Med skupino mojstrov oziroma posestnikov so pogosto vladala nasprotja in tekmovalnost, na kar kažejo določila, ki urejajo prevzemanje delavcev, poseganje v gozdne pravice in odvažanje rude drugih mojstrov, zaščito revnejših posestnikov ter zapovedi o složnem delu.⁵²

V rudarskem redu iz leta 1575 je več odstavkov namenjenih urejanju sporov med mojstri in založniki, ki so bili običajno povezani z zadolževanjem mojstrov. Tu lahko opazimo tudi vedno večjo vlogo založnikov v železarstvu ter iz tega izhajajoče težave.⁵³ V razsojanju teh primerov je imel pomembno vlogo višji rudarski sodnik, ki je moral po eni strani skrbeti, da založniki niso izkoriščali mojstrov, v primeru krivde mojstrov za nastanek dolgov jih je moral kaznovati, njihov dolg pa povrniti iz financ urada višjega rudarskega sodišča.

⁴⁷ Podobno določilo lahko najdemo že v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1553, medtem ko Maksimilijanov red tega določila še ne vsebuje. Gritzner, *Commentar*, str. 95.

⁴⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 12–13; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26, 29. Višji rudarski sodnik je moral skrbeti tudi za pregled dovolilnic ob prihodu novih delavcev, saj oseb brez teh dokumentov niso smeli zaposlovati. Poleg omejevanja neželjenih migracij so bile prepustnice na nek način tudi izkaznice o primernosti in sposobnosti njenega imetnika.

⁴⁹ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–151; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151.

⁵⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 153–154, 168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 28; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152, 155.

⁵¹ FHKA, MBW, št. 96, f. 163'–164'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 13'–17'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154.

⁵² FHKA, MBW, št. 96, f. 167–167', 170; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 10'–11, 13, 27'; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154–155.

⁵³ Prim. Tremel, *Der Frühkapitalismus*, str. 56–57; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 47–48, 207. O tem poroča že rudarski red iz leta 1517. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 25.

Rudarski red iz leta 1575 je razlikoval med razlogi, zaradi katerih je nekdo zapadel v dolgove in sodnik je bil dolžan pomagati zgolj tistim, ki so se v neugodni situaciji znašli zaradi objektivnih razlogov, kot so splošna kriza oziroma draginja, slaba kakovost rude, bolezen in poškodbe, medtem ko je v primeru slabega dela, lenobe, negospodarnega ravnanja z zalogami rude in oglja upnikom pustil prosto pot pri izterjavi.⁵⁴ Težavo pri delovanju železarskih središč je torej predstavljala tudi pomanjkljiva disciplina delavcev, večkrat se v rudarskih redih omenjajo neupravičeni izostanki od dela, pijančevanje in igranje iger na srečo.⁵⁵

Zaradi narave virov v sklopu družbenih razmer iz rudarskih redov ne izvemo ničesar o dotičnih osebah, ki so delovale na rudarskih območjih. Imena sodnikov, mojstrov in delavcev namreč niso izpričana, edina izjema je posredna omemba nekega Wissnerja, ki je zgradil kovačnico ob Savi.

Delo

Rudarski redi iz 16. stoletja še posebej natančno opisujejo delo in delovne razmere na rudarskih območjih. V redu iz leta 1575 so navedeni tudi delovni čas in prazniki.⁵⁶ Razmeroma natančno je v večini redov opisano rudarsko delo, izjema je Ortenburški rudarski red, kar si lahko razlagamo tudi kot posledico razloga za nastanek dokumenta. Rudarski redi prinašajo podatke o velikostih in izmerah rudarskih jam, o zaščiti jam s podpornimi tramovi, natančno so opredeljene delovne naloge rudarskih paznikov (*huetman*), določila o skrbi za orodje kažejo na njegovo vrednost, podelitve in prodaja deležev v rudarskih jamah železarskim mojstrom iz drugih središč pa je odsev implementacije deželnoknežjega rudarskega regala in posledične skrbi izdajatelja za dobrobit komorne posesti kot celote.⁵⁷ V železarskih središčih so v 16. stoletju uvažali tudi enotno mero za vrečo oglja, ki jo je moral v vsakega od središč dostaviti kranjski deželni vicedom. V rudarskem redu iz leta 1575 izvemo, da je vreča

⁵⁴ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15'-22. Določanje razlogov za zadolženost je bilo podvrženo subjektivni oceni višjega rudarskega sodnika in sodnikov v železarskih središčih.

⁵⁵ FHKA, MBW, št. 96, f. 160'-161, 166; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15-15'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25-26; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 154.

⁵⁶ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 13-13'. Delovni čas in praznike je delno urejal že splošni rudarski red iz leta 1517, natančneje pa red iz leta 1553. V rudarskem redu iz leta 1550 je navedeno le, da obseg dela odreja rudarski sodnik vsakemu rudarju posebej. FHKA, MBW, št. 96, f. 161'-162; AS 1073, št. 418, I-9r, f. 21', 32-32'; Gritzner, *Commentar*, str. 102-104, 200; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 153.

⁵⁷ HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1401 5/4; FHKA, MBW, št. 96, f. 156-165; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8'-15; Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152-154.

ogljja merila 6 ljubljanskih starov.⁵⁸ Več določil omenja tudi delo v železarskih obratih, povezano s taljenjem rude in predelavo pridobljenega železa ter tehtanje in označevanje polizdelkov pred izvozom.⁵⁹ Nekaj določil je namenjenih tudi delu v gozdovih in oglarjenju.⁶⁰

Rudarski redi so pomemben vir za ugotavljanje različnih skupin delavcev oziroma poklicev, ki so delovali na železarskih območjih. V Ortenburškem rudarskem redu so navedeni enotno kot delavci (*arbaitter*), v redu za Krems se jim pridružijo rudarji (*ertzknappen*), medtem ko so v redih iz 16. stoletja posamezni poklici bistveno bolj razčlenjeni. Tu je moč najti različne tovarnike (*fuerern*), drvarje (*holz knecht*), oglarje (*kholler*), različne rudarske delavce, kot so pazniki, kopači (*stol vnnd arzt hauer*), hlapci (*knecht*)⁶¹ in nosači rudarskih posod (*truchenlauffer*) ter delavce v železarskih obratih, kot so pomožni delavci gradlarji (*gradlern*), dovajalci ognja (*hätzern*), talilci (*pleier/plaer*), kovači v predelovalnih obratih oziroma kladivih (*hamerschmid*), žebjarji (*naglschmid*) in sekirarji (*hagkenschmidt*).⁶² Na večjo razčlenjenost poklicev sta verjetno vplivali tako dejanska specializacija rudarskega in železarskega dela v 15. in 16. stoletju, kot tudi natančnejša in obsežnejša določila v rudarskih redih 16. stoletja.

Tehnologija

Na področju tehnologije pridobivanja železa rudarski redi prinašajo nekaj podatkov, čeprav je treba poudariti, da v tem primeru ne gre za glavni vir, iz katerega bi lahko črpali podatke za raziskavo vprašanj, povezanih s tem področjem. V Ortenburškem rudarskem redu je sicer izpričana ena prvih bolj neposrednih omemb uporabe vodne sile za pogon železarskih obratov na Slovenskem. Ob zamejitvi območja jeseniškega rudarskega sodišča je bila kot eden od mejnikov določena kovačnica, ki jo je ob reki Savi zgradil Wissner (»schmitn an der Sau die der Wissner gepaut hat«).⁶³ V istem dokumentu lahko zasledimo

⁵⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 27–28. Star je žitna mera, ki je po poenotenju trgovskih žitnih mer na Kranjskem (pravno 1569, dejansko uveljavljena v naslednjih letih) – ta se je zgledovala po ljubljanskem staru – merila okoli 106 litrov. Vreča ogljja bi v skladu s tem izračunom vsebovala okoli 636 litrov oziroma 0,636 kubičnega metra ogljja. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer, str. 42–49.

⁵⁹ FHKA, MBW, št. 96, f. 165'–168'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15–15'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26, 29; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 154–155.

⁶⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 159'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 26'–28'; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 153.

⁶¹ Verjetno je šlo za pomožne delavce v rudnikih.

⁶² FHKA, MBW, št. 96, f. 152, 160, 165'–166'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 15–16, 18'; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151–154.

⁶³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

tudi osnovno razdelitev železarskih obratov na talilne peči, za njihovo oznako sta bila uporabljena dva različna termina (*plahuett*n, *plaoffen*), in predelovalne obrate oziroma kovačnice (*schmitten*).⁶⁴ Bolj natančno delitev predelovalnih obratov lahko zasledimo v obeh rudarskih redih iz 16. stoletja, kjer se poleg večjih predelovalnih obratov oziroma kladiv (*hamer*) in splošnih oznak, kot so kovačnice, pojavijo tudi kladiva za izdelavo polizdelkov (*ströckhämmer*n) in žebljarske kovačnice (*naglschmitten*).⁶⁵

Ob pozornem branju vsebine reda iz leta 1575 pa lahko zasledimo tudi pojav nove tehnologije pridobivanja železa, saj se omenjata tako dve različni vrsti talilnih obratov kot tudi različna »pridelka« teh obratov. V 6. členu se namreč omenjajo *laške* in *nemške* talilne peči (*Wälschen oder Teutschen Plaöffen*), v naslednjem pa tudi *brescianske* (*Prossanisch*). Laške in brescianske peči lahko opredelimo kot plavže, v katerih so z novejšo tehnologijo pridobivali surovo železo oziroma grodelj, medtem ko gre v primeru nemških talilnih peči verjetno za talilne obrate, ki so delovali še po starejši tehnologiji pridobivanja železa, s končnim produktom v obliki kepe železa oziroma *volka*.⁶⁶ Različni vrsti pridobljenega železa razlikuje drugi člen rudarskega reda, v katerem se omenjata grodelj in kepa železa (*floß eisen oder mässen*), prvega v nadaljevanju dokumenta lahko najdemo tudi pod oznako *gradl*.⁶⁷ Zanimiv je tudi podatek iz 5. člena, iz katerega je razvidno, da na nekaterih železarskih območjih železa niso pridobivali, temveč le predelovali,⁶⁸ kar se ujema tudi z drugimi sočasnimi podatki o železarski dejavnosti na Kranjskem.

Gospodarstvo in finance

V rudarskih redih najmanj podatkov o železarjenju dobimo na področju gospodarskih in finančnih vprašanj, saj ne izvemo ničesar o številu obratov, njihovi natančnejši lokaciji, časovnem okviru njihovega delovanja, obsegu proizvodnje, ceni železa, višini delavskih mezd itd. Nekateri rudarski redi prinašajo podatke o višini dajatev od železarskih obratov in za uživanje drugih pravic. V prepisu Ortenburškega rudarskega reda, ki je bil podlaga za objavo, podatek o višini činža, ta je vključeval tudi dajatev za koriščenje gozda in paše, ni bil vključen, ga pa lahko najdemo v drugih dveh ohranjenih prepisih.⁶⁹ Višina činža je izpričana tudi v rudarskem redu za Kropo, Kamno Gorico

⁶⁴ Prav tam, str. 14–33.

⁶⁵ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5'–6.

⁶⁶ V virih iz tega obdobja se je za oznako takšnih obratov na slovenskem prostoru običajno uporabljal termin *slovenska peč* (*windische ofen*).

⁶⁷ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 5'–8'.

⁶⁸ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7–7'.

⁶⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14; Oitzl, *Železarske skupnosti*, str. 380–381.

in Kolnico, kar je posledica namena izdaje dokumenta, saj so se tamkajšnji rudarji in železarji pritoževali tudi nad dvigom činža. Komisija, ki je pripravila rudarski red, je višino činža vrnila na predhodno raven.⁷⁰ V rudarskem redu za Kranjsko in Goriško lahko določilo o plačevanju dajatev od obratov, rudnih nahajališč, gozda, paše, kmetij in hiš najdemo v 7. členu, toda konkretna višina dajatev ni navedena, saj se je od gospodstva do gospodstva razlikovala.⁷¹

Rudarski redi prinašajo zelo malo podatkov glede trgovine z železom in železnimi izdelki. Še največ o trgovskih poteh izvemo iz rudarskega reda iz leta 1550, kar je zopet posledica razlogov za izdajo reda, saj so predstavniki železarskih skupnosti v Lipniški dolini deželnega kneza naprošali, naj ponovno dovoli uporabo tovarne poti čez Bačo (»weeg vber die Vötsch«).⁷² V času, ko je bila ta pot zaprta, so morali blago voziti po ljubljanski poti (»auff der Laibacher strassen«). Komora je prošnji ustregla in iz določila izvemo, da so blago, med katerim se poimensko navajajo železo, žebliji in vino, tovorili proti Gorici (it. Gorizia), Vidmu (it. Udine) in drugim »običajnim krajem«.⁷³ V zvezi s trgovino z železom lahko v rudarskem redu iz leta 1575 izvemo tudi, da so del železa s Kranjske oziroma Goriške izvozili še kot surovo železo in ga niso predelali znotraj dežele.⁷⁴

Že v Ortenburškem rudarskem redu lahko zasledimo, da je preskrba prebivalstva rudarskega območja z živežem in drugimi potrebščinami sodila v delokrog železarskih mojstrov. Bolj podrobno je vprašanje preskrbe urejal rudarski red iz leta 1575, v katerem je deželni knez določene količine blaga, ki je bilo nujno potrebno za delovanje rudnika (živina, žito, sir, mast in loj), oprostil plačevanja mitnin, carin in naklad. V izogib tihotapljenju so morali tovarniki tega blaga imeti prepustnice (*paßbrieff*).⁷⁵ Delno je s preskrbo s hrano povezana tudi agrarna posest železarskih mojstrov. Iz Ortenburškega rudarskega reda izvemo, da so mojstri poleg izključnih pašnih pravic na planinah nad Jesenicami imeli v zajmu kmetije v skladu z meščanskim pravom (*purghrecht*), v posesti pa so imeli tudi vrtove (*garttn*). Rudarski red za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico pa priča, da so imeli posestniki tamkajšnjih obratov za namen preskrbe v deljeni posesti štiri kmetije v teh naseljih (»in vil tail vnder die gewerkhen zuerhaltung des ganzen wesen ausgetailt«), dovoljena jim

⁷⁰ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–150; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 151.

⁷¹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8.

⁷² Pot je iz radovljiškega gospodstva vodila skozi Sotesko proti Bohinju in se čez Vrh Bače spustila v Baško grapo do mitnice v Mostu na Soči. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 212–213; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 247–252.

⁷³ FHKA, MBW, št. 96, f. 154'–155; Gašperšič, Ferdinandejski rudarski red, str. 152.

⁷⁴ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7.

⁷⁵ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 17'–18; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29–30.

je bila tudi souporaba Vodiške planine za pašo živine. Pašne pravice in posest kmetij so železarji ohranili tudi v najmlajšem obravnavanem rudarskem redu.⁷⁶

Že zgoraj smo izpostavili problematiko zadolževanja železarskih mojstrov, kar je eden od znakov, da je železarstvo na Kranjskem v drugi polovici 16. stoletja zapadlo v krizo.⁷⁷ V tem kontekstu je zelo povedno tudi določilo v rudarskem redu iz leta 1575, da morajo za postavitve obratov na novih lokacijah posestniki pridobiti dovoljenje deželnega kneza oziroma dolnjeavstrijske komore.⁷⁸ Kot razlog je bila posebej izpostavljena skrb pred propadom že obstoječih železarskih središč in tamkajšnjih mojstrov. Višji rudarski sodnik pa je slednjim v primeru pomanjkanja kakovostne rude lahko podeljeval nova nahajališča (»etliche andere Grueben«), očitno tudi izven ozemlja njihovih rudarskih sodišč, a pod pogojem, da ne škodujejo drugim središčem. Pod enakim pogojem je lahko odobril tudi postavitev manjših obratov, kot so kladiva za izdelavo polizdelkov in žebljarske kovačnice.⁷⁹

Sklep

Vsebina izbranih štirih rudarskih redov prinaša številne podatke za zgodovino železarjenja na Slovenskem. Rudarski redi se med seboj bolj ali manj

⁷⁶ FHKA, MBW, št. 96, f. 149'–151, 153–153'; AS 1073, št. 420, I-11r, f. 8–8'; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30, 33; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

⁷⁷ Na probleme, s katerimi se je soočalo kranjsko železarstvo, je vplivala predvsem splošna gospodarska kriza, ki je v drugi polovici 16. stoletja prizadela večji del Evrope. Zaradi padca vrednosti srebra so se dvignile cene, tudi hrane in surovin, železarstvo je v tem kontekstu najbolj prizadel dvig cene oglja. Težave so se pojavljale tudi v trgovini, saj so se zaradi osmanskih vojn premikale trgovske poti. Prevlada beneških trgovcev v trgovini z železom s Koroške in Kranjske pa je še dodatno otežila situacijo. Posestniki železarskih obratov so imeli vedno večje težave s plačevanjem surovin in delavcev, zato so postajali vedno bolj odvisni od založnikov. Svoje so dodali še vedno obsežnejše krčenje gozdov za potrebe pridobivanja oglja, slabša kakovost rude na nekaterih lokacijah in naravne nesreče, zato je bilo do konca 16. stoletja opuščenen precej železarskih obratov. Prim. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 727–728; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 293–298.

⁷⁸ To določilo bi sicer lahko razumeli tudi kot željo po nadzoru nad regalom in ne nujno primarno zaradi omejevanja dejavnosti zaradi gospodarske krize in pomanjkanja naravnih virov. Razlike v pristojnosti deželnokneže uprave pri podeljevanju dovoljenj za napravljanje rudarskih jam in postavljanje metalurških obratov so razvidne tudi iz obeh splošnih rudarskih redov. V dokumentu iz leta 1517 je bilo podeljevanje rudarskih jam, obratov, oglarskih kop itd. pridržano rudarskemu sodniku, medtem ko si je deželni knez že v 7. členu reda iz leta 1553 pridržal pravico do podeljevanja novih rudnikov železa, živega srebra, soli in galuna. AS 1073, št. 418, I-9r, f. 5, 6, 9'; Gritzner, *Commentar*, str. 24.

⁷⁹ AS 1073, št. 420, I-11r, f. 7'.

razlikujejo, saj sta Ortenburški rudarski red in red za Krems bistveno starejša, slednji je tudi precej krajši od ostalih. Izdana sta bila v času, ko so bile rudarske pravice pogosto v rokah zemljiških gospodov, ki sta bila v obeh primerih tudi izdajatelja dokumentov. Rudarska reda iz 16. stoletja pa je izdal deželni knez oziroma njegova uprava v času, ko je bil že vzpostavljen deželnoknežji nadzor nad rudarskim regalom. Tudi ta dva se razlikujeta v tem, da je bil prvi izdan za točno določeno železarsko območje, drugi pa za dve deželi.

Kljub izpostavljenim razlikam natančen pregled vseh štirih dokumentov prikaže dokaj enotno podobo, katere podatke, potrebne za raziskave zgodovine železarstva, lahko najdemo v tej vrsti pisnih virov. Ugotovimo lahko, da so rudarski redi izjemno pomemben in primaren vir za preučevanje rudarskega sodstva in družbenih razmer v železarstvu. Pogosto prinašajo podatke, ki jih v listinskem gradivu in urbarjih najdemo redkeje ali pa tam sploh niso prisotni. Edina izjema na tem področju je odsotnost posameznikov z imeni in priimki, kar je posledica narave teh dokumentov. Zelo so uporabni tudi za preučevanje različnih poklicev in skupin delavcev na rudarskih in železarskih območjih, njihovega delokroga in medsebojnih odnosov. Po drugi strani za raziskave železarske tehnologije in gospodarskih razmer rudarski redi ne prinašajo bistvenih novosti in so v najboljšem primeru dopolnilo drugim virom. Za nekatera področja gospodarske zgodovine pa podatkov sploh ne prinašajo.

VIRI

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, škatla 234.

AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 417–420.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv

FHKA – Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen (MBW), rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Salzburg, Erzstift, Allgemeine Urkundenreihe (AUR). Dostopno na: <<http://monasterium.net:8181/mom/AT-HHStA/AUR/fond>>, 26. junij 2023.

Spletni viri

BergbriefSchladming, 1408 (1408 zapisal Leonard Egkzelhaim, ur. Uwe Jaschik in Eva Jaschik). Codex Montanus, 7. Dresden, 2022. Dostopno na: <<https://e-docs.geo-leo.de/handle/11858/9934>>, 26. junij 2023. DOI: <https://doi.org/10.23689/fidgeo-5416>.

Museum Niederösterreich: Ritter Markus Beck von Leopoldsdorf. *Gedächtnis des Landes: Personen*. Dostopno na: <https://www.gedaechtnisdeslandes.at/personen/action/show/controller/Person/?tx_gdl_gdl%5Bperson%5d=750>, 2. junij 2023.

Stadt- und Bergrecht für Sankt Leonhard im Oberlavantthale, 1325 (ur. Uwe Jaschik). Codex Montanus, 6. Dresden, 2022. Dostopno na: <<https://e-docs.geo-leo.de/handle/11858/10271>>, 26. junij 2023. DOI: <https://doi.org/10.23689/fidgeo-5638>.

LITERATURA

- Dopsch, Heinz: *Geschichte Salzburgs: Stadt und Land*. Salzburg: Universitätsverlag Anton Pustet, 1995.
- Gašpersič, Jože: Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico. *Kronika*, 8/3, 1960, str. 149–158.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1965.
- Gritzner, Max Joseph: *Commentar der Ferdinandeischen Bergordnung vom Jahre 1553 nebst den dieselbe erläuternden späteren Gesetzen und Bergordnungen mit dem Urtexte des Gesetzes in Anhang*. Wien: Baumüller und Seidel, 1842.
- Gruber, Fritz: *Salzburger Bergordnungen. Revaler Rechtsbuch: Die Deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Zv. 8. Berlin in New York: Walter de Gruyter GmbH&Co. KG, 2010. str. 562–566.
- Huther, Heinz: *Die Passauer Wolfsklingen: Legende und Wirklichkeit*. Passau: Klinger, 2007.
- Jaksch, MDC I = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1896.
- Jaksch, MDC IV = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten IV*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1998.
- Krassnig, Waltraud: Geistliche Landesherren als Bergbautreibende in Kärnten. *Grubenhunt und Offensau: Vom Reichtum der Erde; Landesausstellung Hüttenberg/Kärnten 1995*. Zv. 2, *Beiträge* (ur. Gabriele Guntche-Liessmann in Friedrich Wilhelm Leitner). Klagenfurt: Kärntner Landesausstellungsbüro, 1995, str. 159–168.
- Kunnert, Heinrich: Das Oberstbergmeisteramt in Obervellach. *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten*, 164, 1974, str. 127–133.
- Lačen-Benedičič, Irena: *Ortenburški rudarski red*. Predgovor in transkripcija vira. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.
- Lazar, Tomaž: *Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije: Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 16. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021.
- Mlinar, Janez: O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. *Ortenburški rudarski red* (ur. Irena Lačen Benedičič). Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001, str. 10–12.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev: Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja* (ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 35–53.

- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfänge des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt: Johann und Friedrich Leon, 1870.
- Oitzl, Gašper: *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2021.
- Oitzl, Gašper: Zgodovina železarstva v Vzhodnih Alpah od propada rimske oblasti do konca 13. stoletja. *Kronika*, 66/2, 2018, str. 171–196.
- Oitzl, Gašper: Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 76/3–4, 2022, str. 352–396.
- Pirchegger, Hans: *Das steirische Eisenwesen bis 1564: Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen*. Graz: Leykam, 1937.
- Rzhacek, Andrea, in Renate Spreitzer: *Die Urkunden Philipps von Schwaben*. Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden Deutschen Könige und Kaiser, 12. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. Innsbruck: Wagner, 1929.
- Schwind, Ernst von, in Alphons Dopsch: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1895.
- Skitek, Vinko: *Računske knjige breškega rudarskega sodnika Egidija Leschendursta, 1580–1589 / Rechnungsbücher des Friesacher Bergrichters Gilg Leschendurst, 1580–1589*. Gradivo za zgodovino Koroške, II. zv. Maribor in Klagenfurt am Wörthersee/Celovec ob Vrbskem jezeru: Pokrajinski arhiv Maribor in Kärntner Landesarchiv, 2022.
- Sprandel, Rolf: *Das Eisengewerbe im Mittelalter*. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968.
- Tremel, Ferdinand: *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich*. Graz: Leykam, 1954.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Wagner, Thomas: *Corpus iuris metallici recentissimi et antiquioris: Sammlung der neuesten und älteren Berggesetze*. Leipzig: Johann Samuel Heinsius, 1791.
- Webernig, Evelyne: Die bambergischen, salzburgischen und landesfürstlichen Bergwerksordnungen für Kärntner Montanbetriebe. *Grubenhunt und Ofensau: Vom Reichtum der Erde; Landesausstellung Hüttenberg/Kärnten 1995*. Zv. 2, Beiträge (ur. Gabriele Guntche-Liessmann in Friedrich Wilhelm Leitner). Klagenfurt: Kärntner Landesausstellungsbüro, 1995, str. 237–247.
- Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. III. del, Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
- Wiessner, MDC VIII = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten VIII*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1963.
- Wiessner, MDC X = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten X*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968.

Zahn, FRA II 31 = Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. Razd. II, zv. XXXI, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870.

Zahn, UBSt I = Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, zv. I*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1875.

Zycha, Adolf: *Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert*. Berlin: Verlag von Franz Vahlen, 1899.

Mining Regulations as a Source for the History of Ironmaking in Slovenian Territory

Summary

Late medieval and sixteenth-century mining regulations are indispensable sources for studying the history of mining and metallurgy. The development of mining legislation resulted in the need to record it. In the Eastern Alps, the earliest mining regulations originated in the fourteenth century and were issued by feudal landlords. As a result of spreading and reinforcing the mining rights of provincial princes, issuing mining regulations in the sixteenth century was in the domain of the provincial princes' administration. Four mining regulations were chosen for an analysis of their expressiveness. The Ortenburg Mining Regulations were issued in 1381 by Count Frederick III of Ortenburg with the aim of fostering intensive ironmaking in the area above Jesenice. In 1401, Archbishop Gregor of Salzburg issued mining regulations for the Krems mining area in Carinthia. Two of the mining regulations examined were issued by the provincial princes in the sixteenth century: Archduke Ferdinand of Austria issued one such document in 1550 encompassing the Kropa, Kamna Gorica, and Kolnica ironmaking areas, and in 1575 Archduke Charles II issued mining regulations for Carniola and the County of Gorizia.

A comprehensive study of these documents in comparison with other written sources indicates that mining regulations are a priceless source especially for the social and legal aspects of the history of ironmaking, as one might rightly expect considering the nature of these documents. They contain information that is very scarce or even unavailable in other types of sources, such as charters and urbarial records, notably on the structure of mining magistrates and autonomous ironmaking communities, work, and types of workers, particularly in relation to the specialisation of ironmaking technology and work processes in the sixteenth century. From the viewpoint of ironmaking technology, mining regulations are of secondary importance, and they are least relevant for the economic and financial aspects of the history of ironmaking.

Some information may be gleaned on the wider economic situation, provision of mining areas with basic necessities, and the rate of dues, whereas reports on trade routes are very scarce, and data on the number of ironmaking plants, production capacity, and the price of iron are almost non-existent.